

En sociologisk förståelse av förlåtelse och försoning

Kerstin Rathsman

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Forgiveness and reconciliation in a sociological context

Are forgiveness and reconciliation left to the theologians to define or can these concepts also be genuine concepts in sociology? In spite of the fact that sociology and social psychology have a lot of research about relationship, interaction and groups, there is not much research about forgiveness and reconciliation. This article presents the understanding of how relations can be revived, if once broken, if using these conceptions. The discussion also includes the concepts of shame and guilt and even confidence, particularly in relations where you find victim and perpetrator. The discussion is developed in a perspective of symbolic interactionism with examples from sociological research about men's violence against women and adults, especially fathers, abuse to their daughters. In this article the perpetrator feels guilt and the victim shame and the feeling of guilt makes the perpetrator to ask for forgiveness. When hate and hard feelings have come to an end, the reconciliation can occur as a consequence of the forgiveness.

Key Words: forgiveness, reconciliation, shame and guilt, victim, perpetrator and actor.

Denna artikel handlar om försoningens och förlåtelsens sociologi alternativt socialpsykologi. Förlåtelse och försoning kopplas till begreppen skuld och skam, tillit samt offer, förövare och aktör och tolkas utifrån centrala begrepp inom symbolisk interaktionism. Associationer och tankar går kanske till den teologiska diskursen, där begreppen förlåtelse och försoning har en mer framträdande plats. I denna artikel behandlas inte en religiös dimension där man framför allt ser på försoning mellan Gud och människa. I det följande handlar det uteslutande om förlåtelse och försoning i mellanmänniska relationer.

Alla lever vi i olika typer av mänskliga konstellationer som inrymmer relationer. Torgny Segerstedt skrev: ”Den sociologiska uppfattningen av människan är, att hon får verklighet endast genom relationen till andra människor” (Segerstedt 1968:7). Ingen är sig själv nog. Grupper och relationer är ett centralt forskningsområde inom sociologi och kanske främst socialpsykologi. Överallt där relationer finns begås fel och misstag av personer som ingår i relationen – ibland små bagatellartade kanske omedvetna misstag och ibland stora medvetna fel som kan få oanade och katastrofala följder för de inblandade, då människor såras och tidigare existerande relationer rase-ras och kanske upphör. Misstag och fel kan ske genom att såra andra via ord och/eller handling. Vårt handlande är aldrig enbart något privat utan måste ses i en social kontext, dels i nära relationer, dels i en strukturell samhälllig kontext. Sociologer be-

traktas som experter på relationer och med tanke på detta kan det synas märkligt att begrepp som försoning och förlåtelse sällan nämns i den sociologiska diskursen och vi kan konstatera att förlåtelse och försoning inte har varit något prioriterat område inom sociologisk forskning.

Bakgrunden, till denna artikel om begreppen förlåtelse och försoning, är den forskning (Rathsman 2001; Mellberg 2002; Weinehall 1997; Heimer & Sandberg 2008) som gällt våld i nära relationer, det kan exempelvis vara hustrumisshandel eller sexuella övergrepp som incest. En del som har varit utsatta för övergrepp mår relativt bra, medan andra mår oerhört dåligt. Här avses ett längre tidsperspektiv och inte i direkt anslutning till övergreppen. Det kan givetvis finnas många orsaker till varför offer har kunnat bearbeta sina upplevelser och gå vidare, exempelvis tillgång till dels signifikanta dels generaliserade andra, som nära vänner, sociala nätverk och stödgrupper.

Ett alternativ till förlåtelse är hämnd, att helt enkelt ge igen för de oförätter en person har blivit utsatt för. Hämnd kan eventuellt ge en tillfällig lättnad, men snart kan nya behov av hämnd uppstå samtidigt som den som blev utsatt för hämnden vill ge igen och vi har en negativ våldsspiral i form av fysisk eller psykisk misshandel, därmed sker ett positionsbyte på så sätt att det tidigare offret själv blir en förövare och förövaren blir ett offer. Förlåtelse behöver dock inte leda till handlingsförlamning och ett konserverande av kränkande relationer, i denna artikel betonas snarare förlåtelse som en aktiv kraftfull handling.

Det bör också i sammanhanget betonas att trots att ett offer förlåter sin gärningsman, kvarstår kravet att gärningen, om det är ett brott, bör utsättas för juridisk granskning och gärningsmannen straffas, den juridiska processen lämnas däremot utanför i denna artikel. Liksom Hedda Giertsen, anser jag, att: "Straffet är inte en angelägenhet mellan offer och gärningsman utan en samhälllig angelägenhet" (Giertsen 2003:184). Inte heller innebär förlåtelse med nödvändighet att offer och förövare fortsätter sin relation, även om denna artikel främst betonar möjligheten att återupprätta en raserad relation genom förlåtelse och försoning, kan det i vissa fall räcka med att känslan av hat och bitterhet upphör.

Teoretiska och empiriska utgångspunkter

Den teoretiska förståelsen och analysen är framför allt hämtad inom symbolisk interaktionism och utifrån den förståelsen analyseras och tolkas främst begreppen förlåtelse och försoning. Dessa begrepp kopplas till skuld och skam där även begreppet tillit nämns. Som aktörer i denna förståelseprocess är förövare och offer. Begreppen granskas vart och ett för sig och tillsammans i olika konstellationer och därmed besvaras följande frågor. Hur återskapas en raserad relation? Kan vi kräva förlåtelse av någon? Är det över huvud taget möjligt att förlåta oavsett vad som hänt? Behövs förlåtelse/försoning? Kan vi förlåta någon som inte ber om förlåtelse, kanske inte ens erkänner sin skuld utan förnekar den? Vad är syftet med att förlåta? Är det att offret ska må bättre eller handlar det om att återupprätta förövaren?

De begrepp som hämtats från symbolisk interaktionism är framför allt signifikanta

ta andra, generaliserade andra, I och me, definition av situationen, spegeljag och rolltagande (Mead 1976/1934; Charon 2010; Cooley 1902/1922; Hewitt 1981; Trost & Levin 2004).

Det empiriska materialet är hämtat från sociologisk forskning och behandlar mäns våld mot kvinnor samt vuxnas våld mot barn, även i det senare fallet är det män som är förövare och offren är barn vilka är döttrar till förövaren. Det som framför allt ligger till grund för denna artikel är hämtat från Rathsmans (2001) studie om incest där förövarna är biologiska fäder och styvfäder och där offren är döttrar till dessa. Mödrarna i dessa familjer finns med, men aldrig som aktiva förövare, detta utgör bakgrund till att förövaren här benämns han och offret hon¹.

Denna artikel avgränsas således till mellanmännsliga relationer på mikronivå och utelämnar därmed det strukturella samhälleliga våldet med efterföljande försoningsprocesser som exempelvis i Sydafrika (Sampson 2002) och Bosnien (Basic 2013). Det förekommer dock i verkligheten oftast en överlappning mellan aktör och struktur. Strukturer kan förenkla alternativt försvåra människors handlande även på mikronivå. ”De strukturer som gör en viss handling möjlig återskapas genom att handlingen utförs” (Lundin 2004:50).

Förlåtelse och försoning

För att det ska bli möjligt att diskutera begreppen förlåtelse och försoning behöver de definieras och granskas för att se hur de förhåller sig till varandra. Inte heller här är det den teologiska diskursen som gäller utan enbart mellanmännsliga relationer. Begreppen får ofta ersätta varandra i olika sammanhang och det är ibland svårt att veta vad som avses; är det förlåtelse eller försoning eller används försoning som ett övergripande begrepp som även inkluderar förlåtelse.

Nedanstående relativt enkla definitioner gäller i denna artikel och utifrån dessa definitioner diskuteras och analyseras fortsättningsvis. Försoning innebär ”återställt vänskapligt förhållande efter konflikt” att försonas innebär ”att bli vänner igen efter period av osämja” (Nationalencyklopedin 1995, försoning). Förlåtelse är att ”upphöra att känna bitterhet mot någon eller kräva gottgörelse för någon liden oförrätt” (Nationalencyklopedin 1995, förlåtelse). Jag anser att det finns en poäng med att särskilja dessa begrepp.

Utifrån ovanstående definitioner kan vi tolka och förstå förloppet som att förlåtelsen måste komma först och den handlar inte främst om relationen mellan förövare och offer utan mer om att offret byter känslor och tankar framför allt mot den som har utfört övergreppen, dock kan man vara fortsatt negativ till själva handlingen, man förlåter således personer och inte handlingar. Enligt Georg Simmel (1908/1970) är

1 Även om jag genomgående i texten använder han om förövaren och hon om offret menar jag inte att det alltid måste vara på detta sätt, även det omvända kan gälla. Här är det den empiri som används i texten som avgör val av pronomen. Jag föredrar också att här använda hon och han istället för hen.

förlåtelse ett byte av känslor och de nya känslorna är en förutsättning för försoning. Detta innebär att den förfördelade slutar att vara bitter och kräver inte längre hämnd eller gottgörelse mot den som har förorsakat lidandet, med förlåtelsen upphör allt detta. Om bitterheten har upphört kan det vara ett tecken på att förlåtelse har ägt rum. Offret förlåter och förövaren blir förlåten.

Katarina Weinehall citerar i sin avhandling *Att växa upp i våldets närhet*, en av sina informanter som säger att han förlåtit sin pappa, trots att hans pappa har gjort fel och själv har han mått bra av att förlåta. Vidare säger denne informant ”om jag hatar så gör jag orätt mot mig själv .. Att hatet inte är känslomässigt utvecklande” (Weinehall 1997:184). Hat är således inte känslomässigt utvecklande enligt denne informant, därmed inte sagt att det alltid är lätt att förlåta. I ett interaktionistiskt synsätt uppstår inte känslor inom en individ oberoende av omgivningen. Däremot kan interaktionen flyttas från en signifikant andre till en annan. Enligt Jacques Derrida kan förlåtelsen vara gränslös och kravlös, det finns då inget som inte kan förlåtas; ”In principle, there is no limit to forgiveness, no measure, no moderation, no ‘to what point?’” (Derrida 2003: 27) Samtidigt menar Derrida att förlåtelsen är en paradox, den kan vara ovillkorlig men i andra sammanhang villkorlig och genuin förlåtelse är att förlåta något oförlåtligt. Det kan alltid diskuteras vad som kan förlåtas och vad som är oförlåtligt och hur man kan förlåta något oförlåtligt eller finns det kanske ett tredje sätt att se på saken förutom det som Derrida tar upp; nämligen att övergreppet egentligen är så hemskt att det är näst intill oförlåtligt men blir ändå förlåtet.

Försoning handlar här om relationen mellan offer och förövar och det gäller att återskapa ett vänskapligt förhållande. Detta förutsätter att det en gång har funnits ett förhållande värt namnet vänskapligt. Detta resonemang leder till att i de fall där förövar och offer tidigare haft ett bra förhållande, där finns förutsättningar för försoning men om ett offer har blivit utsatt för övergrepp av en tidigare okänd person, kan inte försoning ske, eftersom det inte går att återställa och återvända till ett förhållande som aldrig har funnits. Förlåtelse är däremot möjlig i båda fallen. En part i en konflikt kan alltså förlåta sin motpart utan att därmed försonas med denne medan däremot försoning, enligt min mening, och grundad i definitionerna ovan, förutsätter förlåtelse, d.v.s. att återupprätta ett vänskapligt förhållande förutsätter att bitterheten är borta liksom hämndbegär och kravet på gottgörelse för den oförrätt offret lidit. I den allmänna debatten förekommer ibland påståenden om att försoning är möjlig där förlåtelse är omöjlig, detta stämmer dock inte om vi definierar begreppen på de sätt de görs i denna artikel. Försoning utan förlåtelse blir då endast av kosmetisk art och inte något som går på djupet och återupprättar relationer.

I tidskriften *Väga se* skriver Lisa Markensten, terapeut och barnpsykiatriker med många års erfarenhet av samtal med incestutsatta människor, en artikel med rubriken Utan försoning ingen framtid. Markensten skriver ” Genom de år jag har arbetat med psykoterapi, har jag mött människor, som suttit fast i bitterhet eller i en offerroll. Det är som om läkning inte är möjlig utan inre försoning” (Markensten 2004:18). Om vi håller oss till ovanstående definitioner av begreppen kan vi märka att det råder en viss förvirring i användandet av begreppen. Markensten skriver om inre försoning och en-

ligt vår definition innebär begreppet försoning att återställa en trasig och raserad relation mellan två parter. Utifrån ovanstående definition hade begreppet förlåtelse passat bättre, då det handlar om att upphöra att känna bitterhet. För att ge Markensten en tolkning utifrån ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv (Mead 1976/1934) kan en inre försoning ske och en person försonas med sig själv då nya I ger en ny tolkning av me och en förändring av jaget sker därmed. Det bör således finnas två parter för att försoning ska vara möjlig, om vi då rent hypotetiskt ser I och me som två parter skulle detta vara möjligt. Problemet är att det endast är en av parterna som är aktiv och kan agera, me är alltid ett passivt objekt i imperfekt. Jag ser dock detta med inre försoning som ett sidospår och ser snarare försoning som en mellanmänsklig företeelse.

Ann Heberlein (2005) skriver i sin avhandling, *Kränkningar och förlåtelse*, "Den brustna relationen måste upplevas som smärtsammare än kränkningen för att förlåtelse ska vara möjlig" (Heberlein 2005:233). Heberlein frågar vidare om en våldtagen kvinna blir stark och harmonisk om hon förlåter sin våldtäktsman och svaret blir ibland, ibland inte. Förlåtelse och försoning blir i ovanstående exempel något radikalt och genomgripande för att rädda en tidigare destruktiv relation men givetvis förekommer förlåtelse och försoning även som en mer vardaglig företeelse. När Heberlein skriver att det är arbetsamt att förlåta och förlåtelse endast borde vara angelägen om relationen är viktigare än övergreppet, är det, enligt de definitioner som används här, försoning som avses. Att Heberlein skriver på det sätt hon gör beror sannolikt på att hon inte gör den särskiljning mellan begreppen som görs här. Utifrån den definition som används här gör jag den tolkningen att förlåtelse är möjlig oavsett hur relationen eller bristen på relation har varit, men om den skadade relationen har varit viktig då kan det även vara angeläget att försoning förutom förlåtelse uppnås.

En annan variant av försoning är när någon säger sig ha försonats med sitt öde, vilket innebär att personen i fråga har accepterat att något har hänt och trots detta försöker leva vidare utan bitterhet och hat. Detta handlar således inte om att återställa en relation och blir därför ett sidospår av försoning i den betydelse begreppet används här och som därför inte kommer att behandlas vidare.

Antagligen är det fler än jag som i sin barndoms poesibok har följande strof nedtecknad "lär dig livets svåra gåta, älska, glömma och förlåta". I den vardagliga föreställningen finns ofta tanken att glömska är en förutsättning eller konsekvens av att förlåta. Även Simmel (1908/1970) anser att ett offer inte kan förlåta en oförrätt om hon inte först har glömt den. Detta låter sig svårligen göras och i detta fall är jag inte överens med Simmel. Hur kan man förlåta något man inte minns? Minnen från övergrepp försvinner inte heller i och med förlåtelse eller försoning. Rathsmans studie (2001) visar att ett av informanternas största problem var att få kontakt med minnen från övergreppen. Det är ingen bra utgångspunkt för förlåtelse eller försonade relationer att må dåligt till kropp och själ utan att veta varför. Att inte minnas är inte det samma som att må bra. Det är snarare så att minnen är en förutsättning för att kunna bearbeta och förlåta, att förlåta är en aktiv handling och inte att sopa obehagliga minnen under mattan och försöka glömma. Det kan inte heller vara ett krav att glömma efter att någon förlåtit. En av informanterna i Rathsmans studie säger att hon vet vad

hon har varit med om, det är en del av hennes identitet och historia och utifrån de förutsättningarna tänker hon jobba. Vid intervjutillfället har hon definitivt inte glömt övergreppen och sannolikt kommer hon inte att göra det i framtiden heller, däremot är hat och bitterhet borta. Hennes far är den ende fadern i denna studie som i en konfrontation har erkänt och bitt om förlåtelse. Givetvis är det lättare att förlåta någon som ber om förlåtelse, men går det även att förlåta någon som inte vill bli förlåten därför att denne inte ser sin skuld? Det är visserligen möjligt men betydligt svårare och inte särskilt vanligt. Det är också lättare att förlåta om och när offren gör även förövaren till ett offer för omständigheter och uppväxtförhållanden. Frågan kan också ställas huruvida det är möjligt att ha en villkorad förlåtelse, det vill säga ”jag förlåter dig, om...”. Krävs ånger för att få förlåtelse? En person kan givetvis förlåta en förövare utan att denne ångrar sig, samtidigt som det är betydligt lättare att förlåta om någon ångrar det han gjort och kanske lovar att aldrig upprepa handlingen. Att däremot ta emot förlåtelse utan ånger är mer problematiskt, om man inte ångrar det man gjort behövs ingen förlåtelse (jfr kommande diskussion om skuld).

Tilläggs kan att det vanligaste mönstret i incestuösa relationer (Rathsman 2001) är att inte förlåta eller eftersträva försoning. Det finns mycket hat och bitterhet hos offren riktat mot fadern som förövare men även mot modern som inte förhindrade övergreppen. I några fall är fäderna döda, vilket omöjliggör för informanterna att kunna försonas med fäderna däremot finns möjlighet till förlåtelse. Förlåtelse kan således, i en del fall, gå i endast en riktning och endast inbegripa en av parterna medan försoning, där målet är att återställa en relation alltid måste vara ömsesidig. Det är viktigt att poängtera att det finns ingenting i begreppet förlåtelse som säger att det är likvärdigt med att släta över en oförrätt och mena att ”handlingen du gjorde mot mig var OK”. Om en handling är OK, finns ingen anledning för någon att förlåta något.

Vem tjänar mest på att någon blir förlåten? Är det den som ber om förlåtelse och sedan får den eller den som ger? Vid första anblick kan det synas som om förlåtelsen sker på förövarens villkor och förtjänst, vilket knappast är hela sanningen. Att leva med oförrätter och konflikter påverkar både kropp och själ för båda parter, att bli förlåten innebär en form av upprättelse för förövaren men det innebär även en upprättelse för offret i och med att man genom förlåtelsen upphör att vara offer (se nedan om offer/aktör och förövare).

Finns det situationer då förlåtelse och försoning blir extra angeläget och viktigt? En sådan situation kan vara då någon av parterna ställs inför döden. Döden gör oss modigare och många gör omprioriteringar, det är nu eller aldrig som gäller. Sjukhuspersonal kan berätta hur döende patienter känner behov av att be om förlåtelse och återupprätta relationer för att sedan lugnt möta döden. Finns någon förlåtelse efter döden? De som nu dött kan inte agera längre men den efterlevande personen kan i ett perspektiv av symbolisk interaktionism fortsätta att interagera med den döde genom symbolisk interaktion och förlåta en person även sedan denne dött; en signifikant ande kan påverka personer till och med efter sin död.

Skam och skuld

Förlåtelse och försoning kan kopplas till skuld och skam. Ibland särskiljs inte begreppen skuld och skam utan skam blir den överordnade emotionen som inrymmer skuld (jfr Scheff 2003). Även här, liksom vad gäller begreppen förlåtelse och försoning, så kommer begreppen att behandlas åtskilda där skuld blir något som den person upplever som mot bättre vetande har handlat fel. Personen har inte blivit tvingad till något utan haft olika handlingsalternativ och trots detta handlat fel medan skam upplevs av den som blivit utsatt, eller där man själv inte kan rå för det som har skett, skuld är relaterat till själva handlingen medan skam är relaterat till "jaget" eller personens identitet.

Det finns betydligt mer skrivet om skam än om skuld. Helen Lynd (1958) är en av de första att utveckla innebörden av skam. Lynd anser att skam är en genomgripande känsla som berör hela jaget/identiteten, till skillnad från skuld. Skam liksom förlägenhet, enligt Goffman (1956), är ett svar på omgivningens missnöje och förakt. Goffman kopplar här sitt resonemang till Cooleys tankar om spegeljaget och att vi ser på oss själva utifrån hur andra betraktar oss. Enligt Tomas Scheff (1990a, 1990b, 1997) är skam och stolthet inte bara varandras motsats utan också de främsta relationsemotionerna. Han använder även skam som ett samlingsbegrepp för en rad olika emotioner där man har en negativ självbild baserad på hur man tolkar andras uppfattning. Scheff förespråkar en vid definition av skam som innebär alltifrån mer vardaglig skam till förnedring och vanära. Skam kan också uppstå om man får mer beröm än vad man tycker att man förtjänar. Enligt Scheff signalerar skam och stolthet tillståndet i de sociala banden som råder mellan människor. Samtidigt som skam inte är någon angenäm känsla för individen som upplever den, är det knappast önskvärt att samhället skulle bestå av skamlösa innevånare, rädslan för att drabbas av skam får oss att följa samhällets normer. Skam signalerar brott mot normer och därmed fungerar skam som socialt konformt och ordnande. Arlie Russel Hochschild (1983) beskriver skam som en signalfunktion, enligt vilken vi kan orientera oss i tillvaron. Norbert Elias (1939/1991) menar att det är rädslan för social degradering som har spelat en central roll i den civilisationsprocess, han redovisat. Fysisk bestraffning har alltmer kommit att ersättas av social bestraffning och detta i form av skam. Sighard Neckel (1991) skriver om underlägsenhetens skam där vi i det postmoderna samhället skäms om vi är fattiga eller arbetslösa. Underlägsenhet innebär att man känner sig sämre, socialt misslyckad, mindre kompetent och duglig än omgivningen. Omgivningen kan däremot känna sig överlägsen i den underlägsnes närhet. Även här handlar det om ömse-sidiga relationer.

I den litteratur och forskning som nämns ovan skiljs inte mellan skam och skuld utan skuld finns oftast med som en integrerad del av skam. Det gemensamma är att det är relationella begrepp som kräver att fler än en person finns med i sammanhanget. Det krävs både signifikanta och generaliserade andra samt rolltagande för att känna skuld alternativt skam och det finns en poäng att särskilja dessa begrepp i framför allt misshandelsrelationer med förövare och offer. Gärningsmännen eller förövarna

kan känna skam i relation till det omgivande samhället, då de bryter mot existerande normer, men i relation till sitt offer är skuld ett mer relevant begrepp, fortsättningsvis handlar artikeln om aktörer i en misshandelsrelation, inte gärningsman i relation till det omgivande samhället.

I överensstämmelse med resonemanget ovan känner förövare således skuld och offer skam, men det är inte ovanligt att även offer känner skuld, då de tror att övergreppet eller misshandeln var deras eget fel. Vad gäller våld i nära relationer så ger ofta mannen kvinnan skulden för den misshandel hon fått utstå, det är hennes tillkortakommanden som är orsaken till våldet. ”För henne kan det vara lättare att stå ut med skulden än att tvingas inse sin utsatthet” (Nordborg 2008:71). Barn skuldbelägger lätt sig själva istället för att lägga skulden där den som regel hör hemma, nämligen hos de vuxna (jfr begreppen skuld och skam hos Misheva 2000; Scheff & Starrin 2002). Offren skäms inte bara för det som de varit utsatta för utan de skäms även å andras vägnar, nämligen över sin familj och framför allt förövaren. Denna skamkänsla finns, märkligt nog, trots att t.ex. incestoffer inte känner till samhällets tabun eller att det är kriminella handlingar de utsatts för (Rathsman 2001).

Även efter att övergreppen av någon anledning upphört kan de f.d. offren känna sig stigmatiserade (Goffman 1972) och fyllda av skuld och skam och trots att förövarna i en del fall var döda så kan offren känna att förövarna har psykologisk makt över dem (Lorentzen & Nilsen 2005) vilket också leder till skuld- och skamkänslor. När det gäller incest och sexuella övergrepp är skammen starkt förknippad med kroppen. I enlighet med symbolisk interaktionism så är identiteten föränderlig, om vi har ett liknande processtänkande när det gäller kroppen istället för att se den som en oföränderlig objektenhet (Kumlin 2006) skulle det sannolikt vara till fördel för de som varit utsatta. Våra celler dör, nya kommer till, den skamfyllda kroppen finns inte längre i samma form som då övergreppet skedde.

Incestoffer känner ibland mer hat riktat mot sina mödrar, som inte aktivt deltagit i övergreppen, än de fäder som har förgripit sig på dem i form av incestuösa handlingar. En förklaring kan vara att hat kan uppstå inte bara gällande de direkta handlingarna utan även gällande uteblivna handlingar. När det gäller skuldfrågan delar fäder och mödrar skulden, men i mödrarnas fall handlar det om indirekt skuld. Fäderna för vad de gjort och mödrarna för vad de inte gjort, det vill säga de borde ha ingripit och förhindrat övergreppen istället fanns de passiva i övergreppens närhet. Det är av tradition mödrarnas ansvar att vårda och skydda sina barn, i detta ansvar ingår att se till att inget går fel, om detta ändå sker är skulden deras (Abbott & Wallace 1990). I de fall mödrarna inte kände till övergreppen och där informanterna var övertygade om moderns avsaknad av kännedom om övergreppen, kände de heller inte något hat riktat mot modern (Rathsman 2001; jfr Mellberg 2002).

Tillit

Det kan ibland finnas försonande tendenser utan egentlig försoning, d.v.s. offer och förövare har utåt sett en vänskaplig relation på så sätt att de träffas vid vissa högtidliga tillfällen, de bråkar inte, de kan föra sig o.s.v. Det som däremot är svårt att återställa är en förlorad tillit. Kvinnorna skulle exempelvis aldrig be fadern sitta barnvakt till deras egna barn, efter att de själva blivit utsatta för övergrepp som barn, de litar inte på sina fäder fullt ut. Om vi anser att tillit är en viktig ingrediens i ett vänskapligt förhållande så har de inte upplevt försoning på djupet, även om det för en betraktare kan se så ut. Enligt Anthony Giddens (1991) har skam en frätande inverkan på tillit (Rathsman 2001), det är med andra ord svårt att känna tillit till en person som har förorsakat skam, Giddens (1984) anser också att tillit är ett känslomässigt skydd, detta kan gälla i olika strukturella risksituationer men också på ett mer personligt plan. Tillit är något man gör sig förtjänt av och som det kan ta år att bygga upp men som kan gå snabbt att rasera. Liksom skuld och skam inte är förenligt med tillit så gäller att bristande tillit kan leda till behov av förlåtelse och försoning. Det är ett brott mot all form av tillit att bli kränkt och misshandlad. Tillitsbrott leder till känslor av misslyckanden, bitterhet och hat riktat mot den som förorsakat detta tillitsbrott, det vill säga förövaren. Både förlåtelse och försoning är en förutsättning för att tilliten ska återuppstå. Ibland kan ett offer känna både skuld och skam över att ett övergrepp kunnat ske, att man inte kunde förhindra gärningen, (Rathsman 2001). Denna typ av tillitsbrott kan även innebära att offret förlorar tilltro till sig själv, vilket kan leda till självförakt och bristande förtroende vad gäller det egna omdömet. Tillitsbrott kan, som vi ser, vara riktat dels mot den andre/förövaren dels mot jaget/offret (Barbalet 1998). Barn som varit utsatta för incest har förlorat tilltro till förövaren (Herman & Hirschman 1981; Dahlström-Lannes 1994) och utifrån en enda förövare sker ofta en generalisering framför allt mot andra män (förutsatt att det är fadern som är förövaren) men även till hela vuxen världen (Rathsman 2001). Fadern som för sitt barn är en signifikant andre har stor påverkan vad gäller barnets självbild och detta kan i sin tur leda till bristande självrespekt. Det får således konsekvenser att sakna tillit genom att ha blivit sviken av en signifikant andre.

Offer och förövare som aktörer i och efter övergreppssituationer

Denna artikel har hitintills främst haft ett offerperspektiv och tagit upp hur offret förhåller sig till förövaren. Det är alltså offret som förlåter förövaren. Det omvända är inte aktuellt, d.v.s. att förövaren behöver förlåta offret, även om förövaren försöker skuldbelägga offret genom att göra henne till en fresterska, förförerska eller orsaken till att han inte kunde behärska sig. Ett offer behöver inte förlåta sig själv, då det ligger i själva offertanken att offret är oskyldigt (jfr Lindberg 2003). Förövaren kan däremot behöva be om förlåtelse och även förlåta sig själv efter att han kommit till insikt om sin skuld för att över huvud taget orka leva vidare och för att sluta hata och förakta sig själv, här gäller att särskilja handling och person. ”Upplevelsen att vara en dålig män-

niska blir en självuppfyllande profetia – den som uppfattar sig som usel och äcklig gör usla och äckliga handlingar” (Heberlein 2005:244) (jfr Beckers stämplingsprocess 1963). Samtidigt gäller, i ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv, det omvända, om en person utför hemska gärningar kommer han att tillskrivas dåliga egenskaper, eftersom vi inte föds med personliga egenskaper utan dessa tillskrivs oss utifrån våra gärningar. Enligt Cooleys spegeljagstes (1902) vet förövaren vad signifikanta och generaliserade andra anser om personer som exempelvis förgriper sig på barn eller är hustrumisshandlare, vilket också leder till ett förakt för det egna jaget och personen får en negativ självbild och känner skam. Att förlåta sig själv innebär i ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv att händelser och beteenden som skett och som finns förankrat i me får en förlåtande nytolkning av I, vilket förändrar individens jaguppfattning. Vi kan inte heller förvänta oss att offer ska känna behov av att förlåta om det inte finns någon/några konkreta personer som är skyldiga, förlåtelse förutsätter förövare och gärningsmän (Basic 2013).

Förlåtelse handlar inte om att släta över; ”det var inte så farligt”. Ett tomt ”ursäkta” från förövaren utan ånger och insikt gällande allvaret i övergreppet är inte heller liktydigt med att be om förlåtelse. En ursäkt från en skyldig innebär att personen ångrar något denne gjort och som han inte riktigt kunde rå för och det är inte vad förlåtelse handlar om utan här finns krav på ett ansvarstagande och insikt om den egna skulden hos den skyldige. Om ansvar och kontroll ligger utanför aktören kan personen knappast betraktas som skyldig. Man kan också be om ursäkt samtidigt som man är i färd med att besvara någon, vilket också ligger utanför att be om förlåtelse för något som man gjort och inte för något som man kommer att göra.

Förövaren har av eget val utfört en eller flera kränkande handlingar och när han inser sitt ansvar och sin skuld finns förutsättningar för att denne också ska känna behov av förlåtelse. Den som känner skuld kan be om förlåtelse, den som känner skam har ingen anledning att be om förlåtelse då det ligger i själva begreppet att man inte själv har orsakat den situation som har bidragit till den skam man bär på, däremot kan personen förlåta. Varför känner då inte alla förövare skuld? En förklaring kan vara att omgivningen stöder förövaren i att inte känna skuld. En övergreppssituation bör ses i ett maktperspektiv, där det är förövaren som bär ansvar för övergreppet. Att ha varit utsatt för ett brott innebär att det finns ett offer, vilket inte innebär någon värdering, trots att tanken på offer har en negativ klang i den offentliga debatten. Detta synsätt innebär inte att ett offer ska ha en offerstämpel eller ta på sig en offerroll resten av livet, men i den aktuella övergreppssituationen finns en gärningsman och ett offer, i annat fall skulle båda vara medskyldiga. Det är viktigt att se offerskap som något temporärt och övergående. Inte heller handlar det om offrets karaktärsdrag, att offret är på ett visst sätt (Lindberg 2006), alla är vi i princip presumtiva offer. Förövaren har vad gäller misshandel eller incest brutit mot samhällets normer och lagar och är därmed behäftad med skuld i relation till offret, medan offret drabbas av skam. Samtidigt kan de samhälleliga strukturerna vara antingen tillåtande alternativt fördömande mot den typen av övergrepp. Offer kan rent intellektuellt vara övertygade om sin oskuld men rent känslomässigt är det inte lika lätt, barndomen för incestof-

fer innehåller ofta både skuld och skam. Skam är en känsla som isolerar, den drabbade drar sig undan sociala relationer samtidigt som det omvända också gäller; svaga band och relationer genererar skam (Scheff & Starrin 2002). De incestuösa familjerna kännetecknas av svaga band samtidigt som föräldrarna, som barnets viktigaste signifikanta andra, på olika sätt vill isolera det incestutsatta barnet från generaliserade andra genom social och/eller geografisk isolering. ”Jag var ju väldigt rädd, och så kände jag väldig skam och äckel, allt var mitt fel. Det var min kropps fel” (Rathsman 2001: 237). Informanten trodde att kroppen signalerade något som hon inte var medveten om och något som hon inte ville, samtidigt ansåg hon att det var fullständigt omöjligt att som barn kunna påverka och förändra sin situation. Barn skuldbelägger ibland sig själva för problem som är föräldrarnas (jfr Lindberg 2003, angående offer och värdiga offer). Oavsett om det rör sig om barn eller vuxna bör offrets värdighet upprättas eller kanske återupprättas genom att offret frigörs från skuld (Trost & Levin 2004). Vi bör ha i åtanke att de incestuösa övergreppen vanligtvis skedde i barnens hem och de var totalt okunniga om vuxen sexualitet och innebörden av incest; de hade inte ens hört ordet incest än mindre att detta var något kriminellt, ändå kände de rent intuitivt att något var fel. Intervjuerna skedde däremot med vuxna kvinnor med en annan förmåga till tolkning (Rathsman 2001). Lindberg (2003) ser offerskap och aktörskap som dikotoma kategorier. Att kvinnorna således i sin barndoms incestuösa övergrepp var offer behöver inte innebära att de är offer för evigt och överallt, de är offer i den aktuella relationen men kan i andra sammanhang agera som aktörer. Förlåtelse kan vara en väg att lämna en offerroll.

Förändring av rådande maktförhållanden

Förlåtelseprocessen innebär en förändring av rådande maktförhållande mellan offer och förövare. Tidigare låg all makt hos förövaren och offret var under förövarens kontroll. Nu är det ett f.d. offer som är aktör och som har avgörandet i sina händer, huruvida hon skall förlåta förövaren eller inte. Att i detta sammanhang gå från en offerroll till en aktörsroll är något positivt, därmed inte sagt att en aktörsroll i alla sammanhang är något enbart positivt, inte heller kräver aktörsrollen i sig ett oberoende men ett offer är som regel oförmögen till ett självständigt handlade.

En förövare kan aldrig kräva förlåtelse, förövaren kan på sina bara knän be om förlåtelse som förvägras honom av den som tidigare var ett offer. Förövaren måste vara trovärdig i sin bön om förlåtelse i annat fall kommer sannolikt inte det f.d. offret att ge förlåtelse och hon kan också sätta upp villkor för förlåtelsen. För att förlåtelse och försoning ska fungera gäller att gärningsmannen inte bara inser sitt ansvar utan också kommit till insikt om vilken skada han har tillfogat sitt offer. Det är sedan offrets rättighet och möjlighet att förlåta. Vi kan ju fundera över varför inte alla förövare som insett sin skuld ber om förlåtelse. Kan det möjligen bero på att förövaren inte är övertygad om att bli förlåten och inte vill utsätta sig för förödmjukelsen att bli nekad eller att han inte vill visa sig svag och sårbar. Det omvända – att offret ber förövaren om förlåtelse – blir däremot inte aktuellt. Förlåtelsen omkullkastar således den tidigare maktordningen med

offret i en underordnad position. En förlåtelse som ställer krav skiljer sig något från det Derrida ger uttryck för i tidigare citat. Förlåtelsen kan även här vara gränslös samtidigt som den som förlåter kan ställa krav. Nils Christie (2005) ställer sig frågan om förlåtelse och försoning kan vara möjlig när handlingarna utförs av ett monster. Samtidigt konstaterar han att han aldrig, inte ens i utövandet av sin profession då han intervjuat fångar, mött något monster, enbart människor han ogillat.

Att förlåta är något en person kan göra på egen hand oavsett hur hennes motpart agerar, däremot krävs det motpartens delaktighet för att försoning ska uppnås, den ena parten kan inte på egen hand återställa en relation eller tvinga någon att mot sin vilja bli dennes vän, en relation är med nödvändighet ömsesidig. Björn Eriksson föredrar att använda begreppet band för att ytterligare betona denna ömsesidighet. Eriksson anser att termen band ”markerar någonting mycket mer påtagligt än den intetsägande helt abstrakta termen relation” (Eriksson 2007: 185). Bandet måste vara fäst i båda ändar och inte endast i en, en försonad relation måste med nödvändighet vara grundad hos båda parter samt i en gemensam definition av relationen.

Det är dessutom viktigt för offret i båda dessa situationer oavsett om det gäller förlåtelse eller försoning att lägga skulden där den hör hemma, alltså hos förövaren. ”Blame the victim” (Finkelhor 1983) är ett uttryck som avser att maktstrukturerna i samhället bidrar till att ge legitimitet till makthavarnas tolkningsföreträdare och därmed läggs skulden på offret istället för på förövaren. Om förövaren äger tolkningsföreträdare och all makt att definiera kommer sannolikt övergreppet att ogiltigförklaras och därmed behövs varken förlåtelse eller försoning. Makt kan ta sig olika uttryck alltifrån tolkningsföreträdare till våld.

En viktig skillnad i alla fall rent teoretiskt i misshandelssituationen mellan två vuxna och en vuxen och ett barn är att offret i vuxenrelationen kan lämna situationen och gå medan ett barn är beroende av den vuxne för att över huvud taget överleva. Det lilla barnet känner inte till några handlingsalternativ. Verkligheten visar dock att det är mer problematiskt än vi kan föreställa oss att lämna en misshandelssituation, även för en vuxen (Holmberg & Enander 2011; Enander & Holmberg 2011). Det finns traumatiserade band mellan offer och förövare, band som leder till skam och som vi sett tidigare i denna artikel är skam handlingsförklamande samtidigt som det gör något med den person som lever i ett misshandelsförhållande. Att bryta en dylik relation när självförtroendet är i botten och offret en längre tid har fått höra hur värdelös hon är av den person som står henne närmast är nästintill oöverstigligt.

Inom symbolisk interaktionistisk tradition (Mead 1976; Trost & Levin 2004; Charon 2010; Hewitt 1981) ses handlingen som det centrala och aktörerna tillskrivs egenskaper utifrån de handlingar de utför. Om det gäller incest måste offret komma till insikt om att de incestuösa handlingarna inte ingår i en ”normal” exempelvis fader–dotter-relation, utan här begås kriminella handlingar. En viktig förutsättning för att försoning och förlåtelse ska vara möjliga är att övergreppen har upphört, att föreställa sig förlåtelse och försoning under pågående misshandel eller incest blir lätt absurt. Rathsmann (2001) ser incest som en process som innehåller incestuösa handlingar i form av direkta sexuella övergrepp. I en incestuös familj är incesten ständigt

närvarande, enligt studiens informanter. Att avsluta sexuella övergrepp är en komplicerad process för ett offer. I denna process ingår relationen till förövaren, offrets egen självbild samt stöd och hjälp utifrån (Lorenzen & Nilsen 2005). Det är sannolikt lättare att förlåta där offret själv innan har tagit initiativ till att avbryta övergreppen. I de fall där offret saknar medvetenhet om sin situation som offer och ser övergreppet som något ” normalt ” eventuellt med samma tolkning som förövaren vill tillskriva övergreppet, finns varken anledning att avbryta övergreppen eller att inleda en fas av förlåtelse och försoning. Övergreppen måste således vara avslutade och offret ha medvetande om övergreppen och sin situation som offer. Detta kan innebära att offret måste frigöra sig från förövarens tolkning, som ofta är likvärdig med en signifikant andres tolkning och ersätta den med annan signifikant andres eller generaliserade andres tolkning.

För att en försoning ska ske krävs rolltagande från båda parter (Mead 1976; Asplund 1970), liksom vid varje form av vänskaplig relation. Vid rolltagande gäller att sätta sig in i den andres situation samt att anlägga den andres perspektiv på sig själv. ” This allows us to temporarily jump out of our own perception of reality and define a situation as though we were someone else ” (Charon 2010:103). Då det är förövaren som under lång tid haft tolkningsföreträde och varit den som haft en maktposition har rolltagandet ofta varit asymmetriskt (Ferguson 1980), det vill säga att det är den med minst makt i relationen som får ta det största ansvaret för rolltagandet, därmed blir förövarens verklighet offrets verklighet. En förändring av rådande maktförhållanden kräver således ett symmetriskt rolltagande.

Återupprättade eller nya relationer

Här är det också möjligt att använda det begrepp Johan Asplund kallar social responsivitet (Asplund 1987). Social responsivitet är inget vi behöver lära oss, om den inte förhindras så uppstår den spontant, enligt Asplund. Hur är det då med försoning och förlåtelse, är även de liksom social responsivitet exempel på ett elementärt beteende som uppstår utan inläring? Förlåtelse och försoning är inte elementära i den bemärkelsen som Asplund ger social responsivitet. Människor är däremot i grunden sociala varelser och med den utgångspunkten är försoning en möjlig väg att återupprätta viktiga sociala relationer. En invändning mot detta är att relationer liksom människor kan vara utbytbara, d.v.s. om en relation upphör kan en person istället för att återupprätta den havererade relationen starta en ny; nya signifikanta andra kan ersätta gamla icke väl fungerande. Detta handlingssätt kan fungera ibland, dock inte alltid och fullt ut. De flesta våldsbrott i alla fall mot kvinnor sker i nära relationer mellan två subjekt. Björn Eriksson (2007) skiljer mellan samhandlande i subjektpositioner och objektpositioner, vi är i subjektpositionen icke utbytbara medan vi i objektpositionen mycket väl kan bytas ut. Det är också i subjektsymmetriskt samhandlande som det uppstår band mellan aktörerna, enligt Eriksson. Vissa personer är för oss unika och därmed blir också relationen eller banden unika. Georg Simmel skriver ” Ett främlingskap brukar uppstå – fast det är svårt att avgöra om det är orsak eller verkan- i det ögon-

blick, då känslan av att relationen är unik försvinner” (Simmel 1995:143). Utifrån Simmel skulle jag vilja påstå att en unik relation är en viktig förutsättning för försoning. Exempel på en unik relation är, enligt Simmel, den första passionens stadium, då alla generaliserande tankar avvisas bestämt av de inblandade parterna. En annan unik relation är den som finns mellan föräldrar och barn (Eriksson 2007).

Enligt Simmel (1995) innebär flertalet mellanmänniska relationer någon form av utbyte och utbytet innebär att värdesumman efter utbytet är större än den var innan (jfr Homans 1961) vi är således inte intresserade av relationer som inte ger oss något i utbyte. Här handlar det således inte om att relationen är unik utan att den ger stort utbyte, kanske i form av social uppskattning som Homans ser som ett så kallat generellt värde, där vi i princip är omätliga. Även i denna typ av relation, trots att den inte är unik, kan det således vara värdefullt med att återerövra en brusten relation via försoning.

Andra fall av offer – förövare

Vad gäller incest mellan barn och vuxen är det ganska självklart vem som är förövare och vem som är offer, denna självklarhet finns dock inte i alla övergreppssituationer. Finns situationer där den egentliga förövaren samtidigt är offer? Kan man tänka sig situationer där båda parter omväxlande är förövare och offer, det som exempelvis gäller vid hämnd? Det finns situationer med flera förövare och ett offer, exempelvis vid mobbning, någon kanske där väljer mer eller mindre medvetet att stå på förövarnas sida i rädsla för att själv bli ett offer. Mobbning förekommer inte bara i skolor och på arbetsplatser, genom mobbning via nätet blir inte bara förövarna anonyma utan mobbningen blir allstädes närvarande och offret kan ha svårt att finna en frizon.

Vad händer vid mord där offret dött och därför inte kan förlåta eller delta i en försoningsprocess. Kan en mördare därmed aldrig bli förlåten? Det finns en förövare men ingen motpart. Kan möjligen ställföreträdande (se begreppet i Eriksson 2007) i form av nära släktingar och vänner till offret förlåta gärningsmannen och agera i offrets ställe? Är det också möjligt att tänka en företrädare (Eriksson 2007) som kan be om förlåtelse för en hel nation eller organisation?

Genom samhällelig bestraffning ska en gärningsman sona sitt brott vilket är något annat än att nå försoning med sitt offer. Medling vid brott (Wahlin 2008) är samhällets möjlighet att skapa tillfällen för förövare och offer att mötas tillsammans med en tredje part. Detta möte innebär en möjlighet för gärningspersonen att förklara sig och offret att bearbeta sina negativa upplevelser kring brottet. Denna medling är frivillig och gäller endast då brottet är anmält till polisen och gärningspersonen har erkänt. Av de 15 kvinnor som ingick i Rathsmans (2001) studie hade ingen anmält sin far till polisen trots att hela deras tillvaro påverkades av effekterna av den incest de som barn utsatts för. Ett vanligt mönster var dock att man konfronterat sin förövare tillsammans med psykolog/terapeut, av dessa konfrontationer hade endast en far erkänt och bett om förlåtelse.

Vid medling finns som regel ingen tidigare relation att återkoppla till då gärningspersonen oftast är en okänd person, detta leder då till, enligt resonemanget i denna ar-

tikel att förlåtelse är möjlig men inte försoning och därmed lämnar vi detta med medling, som i och för sig är intressant, men som bättre hör hemma i andra sammanhang.

Avslutning

Denna artikel handlar om övergreppsrelationer eller möten mellan förövare och offer. Begreppen förlåtelse och försoning, som tidigare monopoliserats av teologer och moralfilosofer kan eventuellt kännas ålderdomliga och förlegade för en del, men begreppen är användbara även i en sociologisk analys. Syftet med denna artikel är således att skapa en sociologisk och socialpsykologisk förståelse för begreppens användbarhet och tolkning.

Om förövaren känner skuld över sitt beteende leder detta till en önskan om förlåtelse från den han har förbrutit sig mot. Om dessutom relationen har varit viktig så uppstår även en önskan om försoning. Önskan om förlåtelse kommer från förövaren riktad till offret, offret kan förlåta eller avstå. Offret kan också förlåta utan att förövaren ber om det medan försoningen alltid är ömsesidig och en återupprättelse av en havererad relation.

Samtidigt som en förövare känner skuld i relation till sitt offer kan han känna skam i relation till sin omgivning. Skuld kan förlåtas av offret medan skam inte kan förlåtas. Däremot kan skammen upphöra då misshandelssituationen upphör, förövaren blir förlåten av offret och en ny identitet kan ersätta offeridentiteten. Förövarens försök att skuldbelägga offret är ett försök att göra offret medskyldigt, offret är per definition oskyldigt men kan ta på sig skuld, dels som en reaktion på förövarens definition av situationen, dels för att det finns förlåtelse för skuld men inte skam, skam är förödande för individens jag. I ett teoretiskt interaktionistiskt perspektiv kan förlåtelse ses som en förändring av både förövarens och offrets jaguppfattning.

Begreppen förlåtelse och försoning kan vara användbara i alla former av relationer som familj, vänskapsgrupp, arbetsplats, organisation och stater. Det är svårt att tänka sig områden av sociologisk forskning där det inte handlar om relationer. Här följer några exempel:

Vad gäller familj och vänskapskrets behöver inte utgångspunkten vara låsta positioner i förövare och offer och där gärningarna har utvecklats till kriminalitet utan det kan röra sig om mer tillfälliga vardagsproblem som behöver åtgärdas och relationer som behöver återupprättas.

Det kan vara problematiskt att få en arbetsplats att fungera där det finns hat och bitterhet hos medarbetare eller över- och underordnade, vilket kan leda till en obefintlig kommunikation mellan olika parter på grund av någon avlägsen oförrätt som begåtts. I en organisationsutveckling kanske det ibland vore bra att först ordna upp det som gått fel i relationer mellan arbetstagare innan man går vidare till organisationsförändringar.

Det har nyligen hänt att någon företrädare för kyrkan respektive staten ber enskilda eller grupper om förlåtelse. Kyrkan när det gäller barn som har utsatts för sexuella övergrepp, staten när det exempelvis har gällt fosterhemsplaceringar. Det kan synas

som om de som brustit i förtroende kommer lindrigt undan i relation till vad offren har lidit men vad är alternativet när man efter årtionden ska försöka reparera människors sårade känslor och relationer. Det är inte säkert att det räcker med bön om förlåtelse men det kan vara en början.

Ovanstående är några exempel på områden där det förekommer sociologisk forskning; forskning som kan ha stannat vid kartläggning av problem och utredning av situationen, mer sällan innehåller forskningen teoretiska begrepp som förlåtelse och försoning som kan möjliggöra ett byte av destruktiva känslor av hat och bitterhet till något positivt samt möjlighet att återvända till tidigare fungerande relationer.

Referenser

- Abbott, P & C. Wallace (1990) *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*. London: Routledge.
- Asplund, J. (1970) "Georg Herbert Mead", 132–147 i J. Asplund (red.) *Sociologiska teorier, studier I sociologins historia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Asplund, J. (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Barbalet, J.M. (1998) *Emotion, Social Theory, and Social Structure – A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Basic, G. (2013) "Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien", *Sociologisk Forskning* 50 (1):51–68.
- Becker, H. (1963) *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Charon, J. (2010) *Symbolic Interactionism. An Introduction, An Interpretation, An Integration*. Tenth Edition, Pearson Education.
- Christie, N. (2005) *Lagom mycket kriminalitet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Cooley, Ch. H. (1902, 1922) *Human Nature and the Social Order*. New York: Scribner's.
- Dahlström-Lannes, M. (1994) *Mot dessa våra minsta, Sexuella övergrepp mot barn*. 4 uppl. Stockholm: Rädda Barnen.
- Derrida, J. (2003) *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Routledge.
- Enander, V. & C. Holmberg (2011) *Hur går hon? Om att stödja misshandlade kvinnors uppbrotsprocesser*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, B. (2007) *Social interaktion: flöden – positioner – värden*. Malmö: Liber.
- Finkelhor, D. (1983) "Common Features of Family Abuse", 17–27 i D.Finkelhor & R. Gelles & G.T. Hotaling & M. Strauss (eds.) *The Dark Sides of Families: Current Family Violence Research*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Ferguson, K. (1980) *Self, Society and Womankind. The Dialectic of Liberation*. Westport: Connecticut.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Giertsen, H. (2003) "Straff er ikke noe rensmiddel", 170–187 i K. Andenaes & K. Papendorf (red.) *Fortsatt oferdig. Festskrift til Thomas Mathiesen 70 år*, Oslo: Pax.
- Goffman, E. (1956) "Embarrassment and Social Organization", *American Journal of Sociology* 62(3) 264–271.
- Goffman, E. (1972) *Stigma, Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Heberlein, A. (2005) *Kränkningar och förlåtelse. En etisk studie med hänsyn till föreställningar om offer, förövare, skuld och ansvar*. Stockholm: Thales avhandlingsserie.
- Heimer, G & D. Sandberg (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- Herman, J, L & L. Hirschman (1981) *Father – Daughter Incest*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hewitt, J. P. (1981) *Jaget och samhället*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Holmberg, C. & V. Enander (2011) *Varför går hon?* Lund: Studentlitteratur.
- Homans, G. (1961) *Social Behaviour – Its Elementary Forms*. London: Routledge and Kegan.
- Kumlin, T. (2006) *Genom kroppen, Bortom kroppen, en upptäcktsresa vid kroppens gränser*. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Lindberg, E. (2003) "Att explicitgöra det implicit sagda – i självmordsnära kvinnors tal om offerskap, kön och sexualiserat våld", *Sociologisk forskning*. 2003 (3): 57–75.
- Lindberg, E. (2006) *Kulturella konstruktioner av offerskap och aktörskap i könsrelaterat våld*. Eslöv: Förlags AB Gondolin.
- Lorentzen, E. & H. Nilsen (2005) *Tar det noen gang slutt? Incestutsattes fortellinger om avslutning av sexuelle overgrep. En fenomenologisk tilnærming*. Universitetet i Tromsø, Norge.
- Lundin, E. (2004) *Motstånd och kreativitet, George Herbert Meads bidrag till aktörstrukturdebatten*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Lynd, H. (1958) *On shame and the search for identity*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Markensten, L. (2004) "Utan försoning ingen framtid", *Våga Se, tidskrift om sexuella övergrepp och trauma* 6 (4) 18.
- Mead, G. H. (1934, 1976) *Medvetandet, jaget och samhället, från behavioristisk ståndpunkt*. Lund: Argos.
- Mellberg, N. (2002) *När det överkliga blir verklighet, mödrars situation när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av fäder*. Umeå: Boréa Bokförlag.
- Misheva, V. (2000) *Shame and Guilt: Sociology as a poetic system*. Uppsala University, Department of Sociology.
- Nationalencyklopedin*, (1995) Ordbok, första bandet, Bokförlaget Bra böcker.
- Neckel, S. (1991) "Status und Scham – Zur symbolischen Reproduktion", *Sozialer Ungleichheit*. Frankfurt: New York: Campus.
- Nordborg, G. (2008) "Våld i vardagen", 63–89 i G. Heimer & D. Sandberg (red) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- Rathsmann, K. (2001) *Incest, Att bo i en stulen kropp*. Lund: Studentlitteratur.

- Sampson, A. (2002) *Mandela – en biografi*. Wahlström & Widstrand.
- Scheff, T.J.(1990a) *Microsociology, Discourse, Emotion and Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scheff, T.J. (1990b) "Socialization of Emotions, Pride and Shame as Causal Agents", i T. Kemper (ed) *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. Albany: State University of New York Press.
- Scheff, T.(1997) *Emotions, the social bond and human reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheff, T.J. & B. Starrin (2002) "Skam och sociala band- Om social underordning och utdragna konflikter", i A. Meuwisse & H. Svärd. (red) *Perspektiv på sociala problem*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Scheff, T.J. (2003) "Shame in Self and Society", *Symbolic Interaction*. 26 (2) 239–262.
- Segerstedt, Torgny T. (1968) *Ordens makt, en inledning i språkets sociologi*. Uppsala: Argos Förlags AB.
- Simmel, G. (1908/1995) *Hur är samhället möjligt och andra essäer*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Simmel, G. (1908/1970) *Kamp!* Uppsala: Argos.
- Trost, J. & I. Levin (2004) *Att förstå vardagen – med ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv*. Tredje upplagan, Lund: Studentlitteratur.
- Wahlin, L. (2008) *Medling i går, i dag och i morgon*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Information och förlag.
- Weinehall, K. (1997) *Att växa upp i våldets närhet*. Akademiska avhandlingar vid Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, nr 45.

Författarpresentation

Kerstin Rathsmán är fil dr och universitetslektor i sociologi. Hon är verksam vid sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Korresponderande författare

Kerstin Rathsmán, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet,
Box 624, 751 26 Uppsala
E-post: Kerstin.Rathsmán@soc.uu.se.
Tel: 018-471 5183